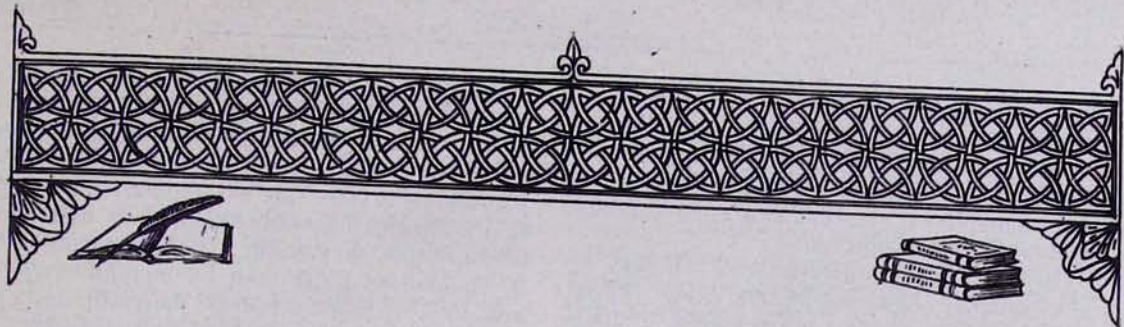

ՍՈՒՐԵՆ Ե. ԶՈՒՆԱԶՅԱՆ,

(Պատմական գիտությունների թեկնածու)

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ը ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկար ու ձիգ դարեր շարունակ պետականությունից զրկված և աշխարհով մեկ սիրված հայության գոյատևման պատմության ընթացքում, Էջմիածինը հաճախ դարձել է մեր ժողովրդի հավաքականության կենտրոնն ու նրա փրկության լատուր: Ջանալով լրացնել հայ պետականության պակասը, նա առաջնորդել է իր զավակներին հարյուրամյակների պատմության ամենի ալիքների միջով և տոկալու նոր շունչ և լույս բաշխել նրանց՝ մինչև հայ նոր իշխանության հանդես գալը: Բավական է համառոտ ակնարկ գցել անցնող թեկուզ երկու հարյուրամյակների մեր ժողովրդի քաղաքական և մշակութային պատմության վրա համոզվելու համար այդ ճշմարտության հետ: Եթե պրպտելու լինենք միայն հայ տպագրության և հայ պարբերական մամուլի պատմության Էջերը, կկարողանանք տեսնել, որ նրանք իրենց զարգացումն են ապրել հիմնականում՝ հայկական հեռավոր գաղթավայրերում: Այդ մեր ժողովրդի պատմության այն դժնդակ շրջանն էր, երբ տիրող քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով մեր հայրենիքը վեր էր ածվել փաստորեն աշխարհագրական հսկացողության և հերերը փոխվելով, այս անգամ հայ գաղթավայրերն է, որ իրենց նշանակալից նպաստն էին բերում մեր մշակույթի զարգացման գործում:

Փաստ է, որ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում հայ տպարանների պատմության մեջ հայրենի քաղաքների անունները իսպառ բացակայում են, իսկ պարբերական մամուլի պատմության մեջ հիշվում են միայն Արևմտյան Հայաստանից մի երկու քաղաքի անուն, ուր սակայն մեր պարբերականների կյանքը շատ կարճատև է լինում:

Այսպիսով պատահական երևույթ չպետք է համարել այն իրողությունը, որ եթե անցնող երկու հարյուրամյակների ընթացքում Հայաստան աշխարհը նշանավորվեց հայրենի առաջին տպարանի բացումով և ապա դարձյալ հայրենի առաջին տնական պարբերական մամուլի ստեղծումով, ապա այդ երկուսն էլ ծնվեցին և իրենց զարգացումը ապրեցին Էջմիածնի հնադարյան կամարների ներքո: Եվ իսկապես՝ Էջմիածնում էր, որ 1771 թ. առաջին անգամ սկսեց ճոճչալ տպարանի մամուլը նշանավոր կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու ջանքերի շնորհիվ և վերջապես դարձյալ Էջմիածնի հովանու տակ էր, որ մեզանից ուղիղ 100 տարի առաջ ծնունդ առավ արևելահայության առաջին և բովանդակ պատմական Հայաստանի ամենատնական պարբերականը՝ «Արարատ»-ը, Գևորգ Դ Մեծագործ հայրապետի նախաձեռնությամբ և հոգևոր ու աշխարհիկ մտավորականների գործակցությամբ: Գևորգ Դ հայրապետը երբ դեռևս լրիվ չափով չէր իսկ ավարտել Էջմիածնի տպարանը բարեկարգելու իր մեծ աշխատանքը, ինչպես նշում է անվանի հայագետ ակադ. Մ. Աբեղյանը, «Նա հիմնադրեց «Արարատ» հանդեսը ուր հոգ պիտի տարվեր եկեղեցական հնությունները երևան հանելու, և միանգամայն Ս. Էջմիածնի միաբանությունը հնար պիտի ունենար երևան բերելու յուր գրավոր աշխատանքները, որոնց համար հորդորում էր ուսումնասեր Կաթողիկոսը»¹: Գևորգ Դ հայրապետը հիմ-

¹ Մ. Աբեղյան, Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. համառոտ կենսագրություն, Վարդապատ, 1899, էջ 55:

նելով «Արարատ»-ն ու ապա Գևորգյան նշանավոր ճեմարանը, իր կյանքի վերջում կտակել էր իր զավակներին, որպեսզի նրանք «հայ լինին», «Լավ հայ լինին» և ջանան զարգացնել ուսումը, «Զի ուսումը միայն կյանք կուտա հայության»²:

Ամենից առաջ գնահատելին այն էր, որ «Արարատ»-ի հրատարակումը համընդհանուր երևույթ էր դարձել Էջմիածնի բովանդակ միաբանության համար: Նոր պարբերականի ստեղծումը մեծ ոգևորությամբ համակել էր բոլորին և յուրաքանչյուր միաբան պարտավորվում էր իր ուժերի ներած չափով աստարել նրա հրատարակման գործին, քանի որ այն լույս էր տեսնում իբրև «Աշխատասիրության» միաբանից Ս. Էջմիածնի: Ույթ հոգի միաբաններից իբրև խմբագրության անդամներ պարտավոր էին հսկել հանդեսի հրատարակման գործին: Միաբանության մյուս ձեռնհաս անդամները պետք է ամսից ամիս հոդվածներ հասցնեին և կամ խմբագրության անդամների հոդվածները արտագրեին և կամ սույազրկվածների սրբագրությունը անեին: Աշխատանքին ներգրավված էին բոլոր միաբանները, նույնիսկ ս. Էջմիածնից բացակա առաջնորդներն ու վանահայրերը «Քանի որ նոքա ևս Ս. Էջմիածնի միաբան են և «Արարատ»-ը Ս. Էջմիածնի միաբանության աշխատությունն է, պարտավոր էին հոգ տանել ամսագրի համար»³:

Անշուշտ «Արարատ»-ը լինելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության պաշտոնաթերթը, առաջին հերթին, այն կարևոր դեր խաղաց հայ եկեղեցու, կրոնի, բարոյագիտության, մանկավարժության և այլ հարակից խնդիրների ուսումնասիրման ասպարեզում: Սակայն ի՞նչ իմանար նրան հիմնադրող երջանկահիշատակ հայրապետը, որ հայ հոգեվոր գործչին լուսավորելու իր համեստ ակնկալություններից բացի, հանդեսը հետըզհետե ապրելով իր վերընթաց զարգացումը, կոչվելու էր նաև խոշոր ավանդ մուծելու ընդհանրապես հայագիտության զարգացման գործում և դրանով իսկ նրա հիմնադրի անմոռանալի անունը կրկնակի չափով փառավորվելու էր մեր ժողովրդի մշակույթի պատմության մեջ:

Խոսել «Արարատ»-ի կողմից հայագիտությանը մատուցված ծառայությունների մասին, այդ ամենից առաջ նշանակում է ոչ միայն կանգ առնել Էջմիածնի միաբանության և նրա շուրջը համախմբված հայ ակադեմիկոս գիտնականների ձեռք բերած նվա-

ճումներին, այլև նշել գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի հայագիտության զարգացման պատմության մասին: Անշուշտ ներկա հոդվածում հնարավորություն չունենք մանրամասնորեն խոսելու «Արարատ»-ի կողմից հայ բանասիրությանը մատուցված մեծ ծառայությունների մասին: Մեր նպատակն է հիմնականում ցույց տալ 50 տարիների ընթացքում «Արարատ»-ում հայագիտության ունեցած զարգացման ժամանակաշրջանները, կանգ առնել այս ասպարեզում նրա սպարած վերելքներին և վայրէջքներին, խոսել խմբագրող և աշխատակցող հայագետների ծառայությունների մասին, նշել ընդգրկված նյութերի բազմազանության վերաբերյալ և ապա հիմնավորել նրա դերն ու նշանակությունը ընդհանրապես մեր հայագիտության պատմության մեջ:

Ինչպես նշվեց, «Արարատ»-ը իր հրատարակության սկզբնական շրջանում ավելի քան համեստ նպատակներ է ունեցել, այն է՝ առաջին հերթին բավարարել հայ երեցների և ուսուցիչների պահանջները: Նախատեսվել էր, որպեսզի ամսագիրը բովանդակներ կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական նյութեր: Հանդեսը իր առաջին առաջաբանում (1868 թ. № 1) հայագիտական բնույթի նյութերը նախատեսում էր տալ կրոնական և պատմական բաժինների ներքո: Հիշյալ առաջին առաջնորդողում ասված էր. «Կրոնականի մեջ պիտի դրվին եկեղեցական կարգաց և արարադությանց վրա տեղեկություններ, կաթողիկոսաց գործեր, սուրբ հարց գրվածքներ, ազգային մատենագրաց կենսագրություններ և ձեռագիր մատենից ծանոթություններ: Պատմականի մեջ, Հայաստանի նախնյաց, գավառաց և քաղաքաց վրա աշխարհագրական տեղեկություններ, վանորեից և մենաստանաց ստորագրություններ...»⁴: Այսպիսով հայ ձեռագրագիտությունը և հայագիտական հարցերի վերաբերյալ գրվածքները առաջին համարից սկսած տեղ էին գրավելու նորաստեղծ ամսագրի էջերում: Այս իհարկե առաջին հերթին արդյունք պետք է համարել այն բանի, որ «Արարատ»-ի հիմնադրության տարին Էջմիածնի մատենադարանում արդեն իսկ հավաքվել էր 2382 ձեռագիր: Օրմանյանը և Աբեղյանը նշում են, որ Գևորգ Դ կաթողիկոսը մեծ ուշադրություն էր դարձրել մատենադարանի վրա և իր կողմից թեմերին ուղղված շրջաբերականների, ինչպես նաև իր անձնական ձեռագրերի նվիրատվության միջոցով մատենադարանը հա-

² Նույն տեղում, էջ 87:

³ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴ «Արարատ» ամսագիր, 1868, Ս. Էջմիածին, № 1, էջ 2:

մականիի և հատկապես «Գիրք թղթոց»-ի ամբողջացման համար «Արարատ»-ի հավաքածուն կարևոր նշանակություն ունի: Առաջին տասնամյակում թեև թվով քիչ, սակայն կան հրատարակված մաս մի քանի ուսումնասիրություններ: Պետք է նշել «Արարատ»-ի առաջին խմբագիր ժուռնալ Աբել եպ. Մխիթարյանի «Պատմություն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», ինչպես նաև նրա «Պատմություն հալածչաց, ուրացողաց և հերձուածողաց և բաժանելոց յեկեղեցւոյ Հայոց», գործերը վահրամ եպ. Մանկունու՝ «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անցեալն», Գաբր. եպ. Այվազյանի «Նիկոլ եպ. և պատմ. դարձին հայկազանց Լեհաստանի ի կաթողիկոսին» և այլն: Հոդվածներ կան նվիրված նաև նշանավոր հայ վանքերի, Հայաստանի գավառների, ճանապարհորդությունների և այլ նյութերի շուրջ:

«Արարատ»-ի երկրորդ տասնամյակը, որն ընդգրկում է 1878—1887 թթ. նրա պատմության մեջ կարելի է ասել, որ դառնում է իր հունը գտնելու և դեպի վերելք նախապատրաստվելու ժամանակաշրջան: Խմբագրությունը ջանում է ավելի մեծ թվով աշխատակիցների ընդգրկումով ընդարձակել նաև հայագիտական բաժինը: 1879 թ. հրատարակելով «Սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դաթի հարցմունք ըստ երկարակացն» բնագիրը, խմբագրությունը հայտնել է այն մասին, որ եթե առաջիկային ևս Մայր Աթոռի գրչագրերում կարևոր նյութեր հայտնաբերվեն «Հրատարակվելու են իբրև ազգային հնության փափագելի բեկորներ «Արարատ» ամսագրին մեջ, վեհափառ կաթողիկոսի բարեհաճության և պատվերին համաձայն, որ ազգասիրաբար մեծ հովանավոր է ազգային գրականության մշակման»⁸: Սակայն ամսագրի առաջին խմբագիր՝ Աբել եպ. Մխիթարյանի մահվան (1876) և կարող աշխատակիցների պակասի հետևանքով մի քանի տարիներ ամսագիրը ապրում է իր լճացման շրջանը: «Արարատ»-ի 1887 թ. առաջնորդողում այդ շրջանի մասին ասված է. «Այո՛, եղավ ժամանակ, որ «Արարատ»-ը փոքր ինչ շեղվեց յուր նպատակից, և տեղի տվեց թարգմանական և ինքնուրույն այնպիսի գրվածների, որոնք մինչև անգամ պատշաճավորության սահմանից դուրս էին, բայց այդ ժամանակը կարի սող եղավ»⁹: Այնուամենայնիվ թվով թեև քիչ, սակայն հայագիտական հոդվածները իրենց տեղն են գրավում նաև «Արարատ»-ի այս շրջանի համարներում: Զեռագրագիտական սակավաթիվ հոդվածներից է

Հուսիկ վ. Մովսիսյանի կողմից նշանավոր փողակոյս և կամ գիտությանը հայտնի էջ-միածնի նշանավոր Ավետարանի մասին տրված տեղեկությունները: Այս շրջանի կարևոր երևույթներից մեկը հանդիսանում է անկասկած էջմիածնի գիտնական միաբաններից Մեսրոպ եպ. Սմբատյանի կողմից Հայաստանի տարբեր շրջաններից ավելի քան քսան ուրարտական արձանագրությունների հայտնաբերումը և նրանց նմանահամարությունների և երբեմն նաև նրանց վերծանության և թարգմանության առաջին հրատարակությունները «Արարատ»-ում: Այն տարիներին, երբ գիտական աշխարհին շատ քիչ էին հայտնի ուրարտական արձանագրությունները, Մեսրոպ արք.-ը մեր նախահայկական շրջանի այդ անգին վկաների հայտնաբերմամբ դառնում էր այդ գործի մի տեսակ հախապետը: Նա արձանագրությունների մեծ մասը փրկելով կորստից բերել և գետնից էր ճեմարանի մոտ, իսկ իր ջանքերը գնահատանքի արժանանալով՝ ընտրվել էր Ռուսական Կայսերական Հնագիտական ընկերության անդամ: Այս շրջանում լույս տեսած պատմական ուսումնասիրություններից են Հուսիկ վ. Մովսիսյանի «Հայ եկեղեցւոյ պատմությունը», Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի «Աթոռ Հայաստանեայց» ուսումնասիրությունը, որը լույս տեսավ 1886—1887 թթ. և այլն: Հրավիրում են աշխատակցելու նաև աշխարհական մտավորականներ. որոնցից Ռուսոմ բեկ Երզրեկյանը հանդես է գալիս Հաղպատի վանքին նվիրված իր հոդվածաշարով, և այլն: «Արարատ»-ի հիմնադիր Գևորգ Դ-ի մահից հետո, ամսագրի նկատմամբ նույնպիսի սեր և հոգածություն է ցուցաբերում Մակար կաթողիկոսը: Նա հայ ձեռագրագիտության զարգացման խոշոր հովանավոր էր, դեռևս իր վարդապետության օրոք գնալով Դարաշամբի Մաղարդա ս. Ստեփաննոս Նախավրկայի վանքը, այնտեղից էջմիածնի մատենադարանն էր տեղափոխել բազմաթիվ մեծարժեք ձեռագրեր, այդ թվում նաև նշանավոր փղոսկրյա կազմով Ավետարանը: Եվ ահա «Արարատ»-ի հրատարակության երկրորդ տասնամյակի վերջում 1887 թ. նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում ընդհանրապես նրա բովանդակությունը և հատկապես հայագիտական բաժինը բարելավելու ուղղությամբ: Այդ մասին առաջնորդողում ասված է. «Վեհափառ Հայրապետի բարի ցանկության և կամքի համաձայն՝ առաջիկա 1888 թ.-ից սկսած «Արարատ» ամսագիրը թե՛ յուր բովանդակությամբ և թե՛ դիրքի կողմանե ենթարկվելու է փոփոխության: Մայր Աթոռույս միաբանության հետ հրավիրվում են աշխա-

⁸ «Արարատ», 1879, էջ 188—189:

⁹ «Արարատ», 1887, էջ 1—2:

տակցելու «Արարատ»-ին և Ճեմարանի ուսուցչական խումբն, ինչպես և ազգիս մեջ ամենուրեք գտնվող բանասեր գիտնական և ուսումնական անձինք, որոնք հետաքրքրվում են ազգային պատմության, գրականության, ազգային եկեղեցույ և եկեղեցական դասի վիճակին, ինչպես և հոգևոր ծխական դպրոցների բարեկարգության վերաբերյալ նյութերով¹⁰։ Աշխատակիցները վարձատրվելու էին։ Այսպիսով հիշյալ նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներին իբրև հետևանք՝ «Արարատ»-ը իր հրատարակության 20-րդ տարեդարձին և ապա երրորդ տասնամյակի սեմին՝ հայագիտական և հատկապես ձեռագրագիտական նյութերի հրատարակմամբ ապրում է իր մեծ վերելքը, մեծացվում է ամսագրի էջերի քանակը։ Սկսած 1888 թ. համարներից ամսագրում նույնիսկ ստեղծվում է ձեռագիր բնագրերի հրատարակման հատուկ բաժին «Ս. Էջմիածնի գրադարան» անունով։ Ինչպես նշված էր այս շրջանի առաջնորդողներից մեկում, «Արարատ»-ի խմբագրությանը քաջ հայտնի էր, որ Մայր Աթոռի գրադարանը աշխարհում գտնվող հայերեն ձեռագրերի ժողովածուներից ամենամեծն է, իսկ նրա դռները Մակար կաթողիկոսի հրամանով լայն կերպով բացվել են հանդեսի խմբագրության համար, որպեսզի հայ ազգին անցյալին վերաբերող նրանց մեջ գրունդվող նյութերը «գեթ իբրև հում նյութեր» հետզհետե հրատարակվեն և հնարավորություն ստեղծեն հայ գիտնականներին գրելու հայ ժողովրդի պատմության նվիրված գիտական աշխատություններ։ Որոշվում է հրատարակել ձեռագիր հուշարձանների հիշատակարանները ժամանակագրական կարգով հատկապես 1700—1800 թթ. վերաբերյալ։ Ծարունակելով նախորդ տարիների փորձը ամսագիրը, ինչպես ասված է, իրեն նպատակ է դնում. «Հրատարակելու և նախնյաց երկերից անտիպ մնացած ընտիր աշխատությունքն էլ, գիտությանը որ ճյուղին էլ նոքա վերաբերելու լինեն։ Այսպիսիք են հին թարգմանական, հայ ինքնուրույն հին ու նոր ճառախոսությունք, վկայաբանությունք, պատմական գրվածքներ, իմաստասիրական և քերթողական երկեր, գործածությունից դուրս մնացած շարականներ, գանձեր, տաղեր և այլն»¹¹։ Ամսագրի այս շրջանի էջերում ներկայացվում է մատենադարանի գոհարներից մեկի՝ արքայական Մաշոց գրքի մանրանկարների նկարագրությունը և քերվում է նաև նույն ձեռագրում եղող Ռուբինյանց թագավորական հարըս-

տության նվիրված հիշատակարանը։ Հրատարակվում են պարբերաբար 17-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ նրանց հանախ կցելով նաև պատմական ծանոթագրություններ։ Անհրաժեշտ է նշել, որ դրանք

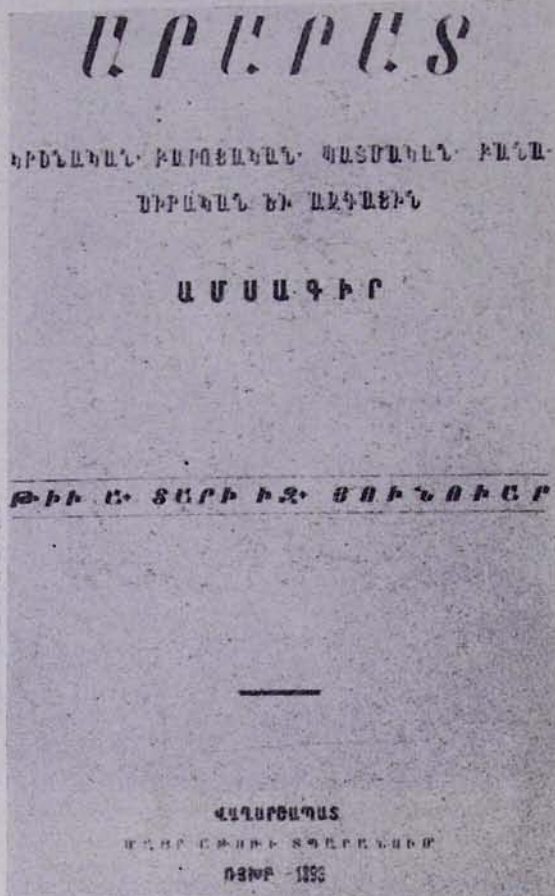
Ղազարոս Աղայան

մինչև իսկ այժմ իրենց նշանակությունը չեն կորցրել, քանի որ դեռևս 17-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարանները չեն հրապարակված առանձին հատորներով։ Նրանք առատ նյութ են բովանդակում Հայաստանի քաղաքական դրության, Էջմիածնի վիճակի, կաթողիկոսների կենսագրության և այլ հարցերի վերաբերյալ։ Լույս են տեսնում Ջաքարիա կաթ.-ի. Վարդան վ.-ի, Աբրահամ Կրետացու, Հովսեփ արք. Արղությանի և այլոց անտիպ գործերը, օտար հեղինակներից Հակոբ Սրճո, Որոգիների և ուրիշների գրվածքները։ Հայտնաբերվում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի 1775 թ. հրատարակված «Տոնացոյց»-ի բնագիրը և լույս են ընծայվում նրա հիշատակարանները։ Լույս են տեսնում նաև անտիպ հնագույն վավերագրեր։ Առաջին անգամ հանդես է գալիս Միսրանը՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, ծած-

¹⁰ «Արարատ», 1887, էջ 511։

¹¹ «Արարատ», 1888, էջ 23—27։

կագրերի հրատարակությանը և վերծանությանը: Անվանի հեղինակ Ստ. Պալասանյանը գրում է Վահան Մամիկոնյանի մասին, իսկ հայտնի գրող Պ. Պոռչյանը մասնակցում է՝ Պոտտոյի «Կովկասյան պատերազմին նվիրված գործից հայերին վերաբերող մասի թարգմանությանը» և այլն:

«Արարատ»-ի 1893 թ. տիտղոսաթերթը

«Արարատ»-ի երրորդ տասնամյակը (1888—1897) շրջադարձային կետ հանդիսացավ ամսագրի կյանքում: Այս շրջանում այնտեղ սկսում են հանդես գալ ապագայի մեր այնպիսի խոշոր հայագետները և ձեռագրագետները, ինչպիսիք են Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Սողոմոն Սողոմոնյան սարկավագը (անմասն Կոմիտաս վրդ.), Սահակ Վ. Ամատունին, Խ. Վ. Դադյանը, Մեսրոպ Վ. Տեր-Մովսիսյանը, իսկ աշխարհականներից՝ Կ. Կոստանյանը, Մ. Աբեղյանը, Ստ. Մալխասյանը, Հր. Անտյանը, Գր. Խալաթյանը, Երվ. Ծաֆա-

զիզը, Նիկ. Զարամյանը, Ա. Տեր-Միքելյանը, Ս. Հայկունին և ուրիշները: «Արարատ»-ի խմբագրերը և հրատարակչության հանձնաժողովները հետագայում ընտրվում են հիշյալ պատկանելի գիտնականներից և որոնք էլ նոր փայլ են տալիս իր վերելքը սպրող հանդեսին: Մեծ ուշադրություն է դարձվում հայագիտական հոդվածներ հրատարակելու ուղղությանը: 1895 թ. առաջնորդողում կարդում ենք. «Արարատը նույնաժամանակ պատմական և գրականական մի թերթ պիտի լինի, որ լույս սփռե մեր պատմության և գրականության մուրը և դեռ անձանոթ կետերի վրա»¹²: Այս ժամանակ մատենադարանի գրչագրերի թիվը անցել էր արդեն 3000-ը, որը և մեծ մղում է տալիս ձեռագրագիտության զարգացմանը: 1895 թ. մի առաջնորդողում ուղղակի հանցանք էր համարվում մատենադարանում պահված գրչագրերի նկատմամբ անուարբեր մնալը: Այնտեղ բառացի գրված էր. «Ս. Էջմիածնի բերանը (իմա «Արարատ»-ը) հանձնավոր կլինի, եթե վանքի հարուստ ձեռագրատնից լույս չընծայե թագնված և անհայտ գանձեր»¹³: Մասնավորելով մեր խոսքը սույն տասնամյակի ընթացքում հրատարակված բնագրերի քանակին և արժեքին կարծում ենք, որ սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ այն բացառիկ տեղ է գրավում ոչ միայն ամսագրի, այլև այս շրջանի բովանդակ հայագիտության կյանքում: Անհրաժեշտ է այս առթիվ նկատել մի հանգամանք ևս, ի տարբերություն «Արարատ»-ում նախապես կատարված բնագրային հրատարակումների, որոնք մեծ մասամբ լույս էին տեսնում իբրև ապագա գիտնականների կողմից օգտագործելի հում նյութ, արդեն այս շրջանում հրատարակված բնագրային նորությունները մեծ մասամբ ենթարկվել են լուրջ հետազոտության: Ուսումնասիրելու այն մեծ սերն էր, որ նկատի ունենալով ձեռագրագետ Միաբանը, երբ իր հետազոտություններից մեկում գրում էր. որ այդ «Այն համոզման արդյունքն է, որ «Արարատ»-ը յուր կրոնական-պատմական բաժինը մեծ մասամբ պետք է հատկացնի նախնայաց կորած համարված կամ անտիպ մնացած երկերին և նրանց հետազոտությանը, քիչ թե շատ ծառայելով մեր ձեռագրերի մատենադարանի հարստությունը երևան հանելուն և նրանց ժամանակի մաշող ժանիքներից ազատելուն»¹⁴: «Արա-

¹² «Արարատ», 1895, էջ 81:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Արարատ», 1892, էջ 93:

րատ»-ը 1895 թ. 3-րդ համարից ունենում է բնագրերի հրատարակման իր նոր բաժինը «Հավելված» անունով: Այդ մասին Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը գրել է. «Արարատ»-ը «այս համարից սկսած կունենա իր հավելվածը, որ կը տպագրվի և հետզհետե հատուկ տորեն Մայր Աթոռի ձեռագիրներից՝ առաջին որքան կարելի է հնագույն հիշատակարաններ»¹⁵: Անհրաժեշտ է նշել, որ Խրիմյան Հայրիկը ևս իր կաթողիկոսության շրջանում բացառիկ հովանավորություն ցույց տվեց դեպի հայագիտության զարգացման գործը: Այդ է պատճառը, որ 1896 թ. դեկտ. -ի 31-ի իր կոնդակով Հայոց Հայրիկը «Արարատ»-ի խմբագիր անվանեց բազմահմուտ գիտնական Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանին, որն իրեն գլխավոր աջակից ունեցավ նույնքան հմուտ՝ Միաբանին: Խրիմյան Հայրիկը 1897 թ. Սուրբաս արքեպ. Պարզյանին նշանակեց խմբագրական հանձնաժողովի նախագահ, իսկ անդամներ՝ Նահապետ վրդ. Նահապետյանին, Վահան վրդ. Տեր-Գրիգորյանցին, Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանին, Սահակ վրդ. Ամատունուն, Նիկողայոս Քարամյանին և բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանին: Սակայն ամսագրի հիմնական ղեկավարը շարունակում է դարձյալ մնալ բանասեր Կ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը: Մեծացվում է հանդեսի ծավալը: Մեծանուն Հայրապետը կարգադրում էր նաև. «Հայթայթե՛լ հնարս բարոյեղոյ գրաշխումն նիւթոց, հրաւիրելոյ և քաջալերելոյ զնորանոր աշխատակիցս՝ առաւելապէս յեկեղեցականացն դասու, և ընտրելոյ զնորանոր նիւթս հետաքրքրականս ի ձեռագիր մատենից Մայր Աթոռոյ կամ ի դիւանաց Հայրապետանոցի և Սինօտի»¹⁶:

Այս շրջանում արդեն այնքան առատ է հրատարակված բնագրերի և հետազոտությունների թիվը, որ մի առ մի նշելու համար հարկ կլինի գրել առանձին մի ուսումնասիրություն: Նշենք միայն մի քանի անուններ: Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը հանդես է գալիս Աստվածաշնչի անվավեր մի շարք գրքերի հրատարակությամբ և ուսումնասիրությամբ, նա զբաղվում է նաև բնագրերը կորած հույն հեղինակների հայերեն թարգմանություններով և «Գիրք թղթոց»-ի լրացումներով: Միաբանը հրատարակում է Ան. Նարեկացու կորած համարված «Գիր խոստովանութեան»-ը, «Հալկականք» իր հոդվածաշարում ծանոթացնում է անհայտ մնացած Տիրան, Արամ և այլ մատենագրերի գործերին, ուսումնասիրում է Մ. Խորենացու, Ան. Ծիրակացու աշխատությունները և

Անանիա Մոկացի կաթ. -ի անտիպ թղթերը, հրատարակում է «Գիրք հերձուածոց»-ը: Իր «Հին հայ երգիչներ» և «Ս. Էջմիածինը հայ երգիչների տաղերում» գործերում Նիկ. Քարամյանը ձեռագրական հարուստ նյութեր է դնում շրջանառության մեջ: Սահակ

Տ. Գարեգին վրդ. Հովսեփյան

Վ. Ամատունին տարիներ շարունակ հանդես է գալիս հայ անհայտ շարականների վերաբերող իր ուսումնասիրություններով, որ 73 գրչագրերի հիման վրա ի հայտ է բերում 243 անհայտ շարականներ: Բանասեր Կ. Կոստանյանը զբաղվում է Համամ Արևելցիով, Մկրտիչ Նաղաշով և այլն: Ականավոր գիտնական Մ. Արեղյանը շարունակաբար հրտ. է իր «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» մեծածավալ արժեքավոր աշխատությունը: Խաչիկ Վ. Դադյանը զբաղվում է Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից պատմության Մայր Աթոռում պահվող ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ: Այս ամսագրի էջերում է, որ 1894 թ. մուսը է գործում, դեռ սարկավագ, ապագա մեծ Կոմիտաս վրդ.-ը գրելով իր առաջին ուսումնասիրությունները հայ երաժշտության մասին. ինչպես օրինակ. «Հայոց եկեղեցական եղանակները» և այլն: Անվանի հայագետ Գր. Խալաթյանը լույս է ընծայում մատենադարանում իր հայտնաբերած «Ա. և Բ Մնացորդաց գրքերի ասորերենից հայերեն թարգմանությունը» և այլ արժեքավոր գործեր:

¹⁵ «Արարատ», 1895, էջ 82:

¹⁶ «Արարատ», 1897, էջ 1—3:

«Արարատ»-ը իր հրատարակության 4-րդ տասնամյակն է թևակոխում (1898—1907) հաստատաբայլ շարունակելով իր բուն վերելքը: «Արարատ»-ը մեծ ձեռնհասությամբ խմբագրող Կարապետ վ. Տեր-Մկրտչյանը 1899 թ. վերջում երբ ստիպվեց հրաժարվել, քանի որ ծանրաբեռնված էր Մայր Աթոռի ծառանգակորաց ճեմարանի տեսչության գործով, 1900 թ. սկզբից խմբագրությունը խրիմյան Հայրիկը հանձնեց հայագիտության ապագա մեծ երախտավոր Գարեգին վ. Հովսեփյանին, որին կրոնական և այլ բնույթի բաժինների հետ միասին, հրահանգում էր հատուկ ուշադրություն դարձնել մասնավորապես հայագիտական գործերի վրա. Հայրիկը այս առթիվ գրել է. «Ջան ի գործ դնել զօրացուցանել ըստ կոչման ամսագրին Մ. Աթոռոյս զգիտական, զպատմական, զմատենագրական, զհնախօսական բաժինն առ ի բարձրացուցանել զբարի անուն և զգիտական համբաւ միաբանութեան Սուրբ Էջմիածնի»¹⁷: Գնահատելով հայագիտության զարգացման գործը, խրիմյան Հայրիկը իր կոնդակով կարգադրում էր նաև հետևյալը. «Թող տամք Քեզ առ ի խրախոյս աշխատակցաց բանասիրաց՝ տալ նոցա ըստ ցանկութեան իրեանց զարտատպութիւն յօրուածոցն առանձին տետրակօք, եթէ առաւել իցեն յօդուածքն քան զմի թերթ տպագրական»¹⁸:

Գ. վ. Հովսեփյանը սկզբից նեթ մեծապես գնահատում է Կ. վ. Տեր-Մկրտչյանի աշխատանքը արդարորեն նշելով, որ «Եթե այսօր «Արարատ»-ը կրոնական և գիտական տեսակետով՝ որպէս Եվրոպական ամսագիր մեր ձեռքն է անցնում, գլխավորապես պարտական ենք նախկին խմբագրի անթույլ աշխատանք»¹⁹: Գ. վ. Հովսեփյանը ոչ միայն ցանկանում է շարունակել իր նախորդի գործը, այլև ճիգ է ի գործ դնում ամսագիրը ավելի ճոխացնելու և նրա շուրջը նորանոր աշխատակիցներ համախմբելու համար:

Գ. վրդ. Հովսեփյանը խոսելով «Արարատ»-ի ուղղության մասին նշում էր. «Արարատ»-ը միայն մի ուղղություն կարող է ունենալ, եթե տասնյակ խմբագիրներ էլ միմյանց հետևից փոխվեն: Նա Հաւոց Հարապետական Աթոռի պաշտոնական թերթն է: Ա. Էջմիածնի միաբանության բերանը, Հայաստանյայց եկեղեցու միակ կրոնական-գիտական թերթը, որի Տերը Հաւոց Հայրապետն է:

«Արարատ»-ը երկու նպատակի է ծառայում, մի կողմից քահանայական դասակարգի և միջակ ընթերցող հասարակության թերթ պիտի լինի նա և մյուս կողմից գիտության թերթ»²⁰:

Հստ Գ. վրդ. Հովսեփյանի, ամսագրի գիտական մասը «նվիրված պետք է լինի գլխավորապես մեր եկեղեցական պատմության, մատենագրության, հնախօսության կամ արվեստի և ընդհանրապես եկեղեցական քաղաքակրթության ուսումնասիրության»։ Այդ մասին նա գրել է նաև հետևյալը. «Իսկ ինչ վերաբերում է գիտական բաժնին, կցանկանալիք Մայր Աթոռի միաբաններից և մշտական մյուս աշխատակիցներից զատ՝ նաև դրսի բանասերների մասնակցությունը տեսնել: Արդեն Մայր Աթոռի միաբան բանասերների թիվը հետզհետե բազմանում է, կարճ ժամանակից հետո հույս ունիք, որ «Արարատ»-ը գիտական տեսակետից ավելի մեծ հառաջդիմություն ցույց կտա, քան մինչև այժմ, սակայն մեզ համար ցանկալի է, որքան կարելի է գիտական բազմազան ուժեր հավաքել «Արարատ»-ի շուրջը»²¹:

Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը վայելելով խրիմյան Հայրիկի անվերապահ վստահությունն ու տպարանական վարչության սիրալիր աջակցությունը նշում էր, որ «Մենք պատրաստ ենք մինչև իսկ սովորական ծավալից ավելի ընդարձակել գիտական բաժինը»: Նա միաժամանակ ցանկություն էր հայտնում, որպեսզի «Հավելվածում» հրատարակվեն ընդարձակ ուսումնասիրություններ կամ բնագրեր, որոնք Վեհափառի վերոհիշյալ հրամանի համաձայն պետք է հրատարակվեին նաև առանձին գրքերով: Նրջվում էր այդ բաժինը պատկերազարդ դարձնելու մասին: Այդ մասին նոր խմբագիրը գրել է. «Մինչև այժմ խուսափում էինք պատկերազարդ հնագիտական հոդվածներ հրատարակել «Արարատ»-ում, բայց այսուհետև Հայրապետական կոնդակի համաձայն սիրով կընդունինք այսպիսիները: Ցանկալի էր մանավանդ Թ, Ժ, ԺԱ դարու ձեռագիրների նկարագրություններ, հնագրության և մանրանկարչության պատմության համար արժեք ունեցող պատկերներով, վանքերի նկարագրություններ պատկերներով, հատակագծով և արձանագրություններով, գեղեցիկ խաչքարեր կային»²²:

Նկատի ունենալով հետագա աճող ծախսերը, Գ. վ. Հովսեփյանը իր առաջնորդություն գրում էր նաև հետևյալը. «Ա. վեհի

¹⁷ «Արարատ», 1900, էջ 3:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 19:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 20:

²¹ Նույն տեղում, էջ 21:

²² Նույն տեղում, էջ 21:

ցանկությունն է «Արարատ»-ը ճոխացնել ըստ ամենայնի, առանց նկատի ունենալու նյութական ծախսերի աճումը», քանի որ ըստ նրա ճիշտ եզրակացության, «Մայր Աթոռի բարոյական հեղինակությունը բարձր է ամեն տեսակ նյութական շահերից»²³։ Սակայն 1901 թ. մայիսին նոր պաշտոնի անցնելու հետևանքով, Գ. Վ. Հովսեփյանը ստիպվում է հրաժարվել խմբագրի պարտականությունից, որից հետո նույն տարվա վերջին համարները շարունակում է դարձյալ հրատարակել Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը։ Սակայն 1902 թ. խմբագրապետ է նշանակվում Միաբանը՝ իրեն իբր օգնականներ ունենալով Սիր. Տիգրանյանին և Հ. Մանանդյանին։ Նոր շրջանում փոքրացվում է նրա ծավալը, սակայն էջերի քանակը հասնում է մինչև 100-ի։ 1907 թ. Խրիմյան Հայրիկը դարձյալ Գ. Վ. Հովսեփյանին է հանձնում խմբագրապետության պաշտոնը, որը շատ է նպաստում հայագիտական բաժնի ճոխացմանը։ Այս շրջանում էջմիածնում ձեռագրերի թիվը արդեն սկսել էր անցել 3800-ը, որոնց ուսումնասիրումը նորանոր բնագրերի հայտնաբերման առիթ է հանդիսանում։ Դեռևս 1898 թ. սկսած, «Արարատ»-ի էջերն են սկսում զարդարվել Գ. Վ. Հովսեփյանի հնագրական և պատմա-բանասիրական բնույթի գործերով, այդ թվումն էին «Ծղրութի Ավետարանը» (974), որը այժմ էլ միակ աշխատությունն է գրված այդ ձեռագրի մասին, գրչագիրը ցարդ պահպանվում է Ախալ-ցխայի մոտ գտնվող հայկական այդ գուղում, «Մխիթար Սասնեցի»-ն, որը գնահատվում է Հ. Տաշյանի և Կ. Բամաջյանի նման հայագետների կողմից և այլ մեծարժեք ուսումնասիրություններ և բնագրերի հրատարակություններ։ Հայագիտական ուսումնասիրություններով են զբաղվում Միաբանն ու Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը, Ն. Մառը, Ն. Ադունը, Հր. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը, Մ. Արեղյանը, Ս. Կանառյանը, Եր. Վ. Տեր-Մինասյանը, Գր. Խալաթյանը, Մ. Բերբերյանը, Եր. Ծաֆագիզը, և շատ ուրիշներ։ Ընդարձակվում է ամսագրի աշխատակիցների ոլորտը, նրան թղթակցում են նույնիսկ արտասահմանում գործող հայագետներ և ամսագիրը իր տարածումով և աշխատակիցների ընդգրկումով ստանում է համահայկական բնույթ։ Նրան աշխատակցող արտասահմանյան հայագետներից հիշատակենք, Տրդատ եպ. Պալյանին, Բ. Վ. Կյուլեսերյանին, Կ. Բամաջյանին, Հ. Թիումալյանին և ուրիշներին։ Ամսագրում ամրապնդվում են հայագիտության մի շարք ենթաբաժինները. հայ երաժշտության խագերի

և շարականների մասին աշխատակցել են մեծանուն Կոմիտաս Վ.-ը, Ս. Վ. Ամատունին, Սպ. Մելիքյանը. Հայ իրավաբանական մտքի վերաբերյալ հոդվածներ են գրել Ս. Տիգրանյանը և Արս. Վ. Ղլնյանը։ Հրատարակվում են նաև «Գիրք թղթոց»-ի թերի և անոթի մասերը (հրտ. Հ. Գյուլսանդյանյան) և այլն, և այլն։

Ստեփան Մախաթյան

1903 թ. էջմիածնի մատենադարանի ապագա մատենադարանապետ Ս. Տեր-Հակոբյանը հրատարակում է Վարդան վրդ. Բաղիշեցու «Ցուցակ գրոց Ամրոջու վանքին» հնագույն և արժեքավոր ձեռագրացուցակը։ Միաբանը համեմատական բնագրով լույս է ընծայում Հովհան Մանդակունու «Յաղագս սիրոյ և սրբութեան որով պրտոյաբերին արարածք» գործը։ 1904 թ. Հակոբ Մանանդյանը հանդես է գալիս Դավիթ Հարթացի փիլիսոփային վերագրված իմաստասիրական երկերի ուսումնասիրությամբ, Հուսիկ եպիսկ. Մովսիսյանը հրատարակում է «Անապատականությունն ու վանականությունը Քրիստոնեական եկեղեցում» հոդվածաշարը։ Ձեռագրագիտական նյութերից 1905 թ. լույս են տեսնում Ստ. Կանայանի «Արգար Հովհաննիսյանի ձեռագրերը» հաղորդումը և Գարեգին վրդ. Սրվանձտյանցի

²³ Նույն տեղում։

«Մշոյ Ս. Կարապետ վանուց ձեռագիր գրքեանք» գործը կային:

«Արարատ»-ի 5-րդ տասնամյակը, (1908—1919), որը և վերջինը եղաւ նրա հարուստ կյանքում, շատ բանով զիջում է իր 3-րդ և 4-րդ տասնամյակների համարներին: Այդ առաջին հերթին հետևանք էր խմբագրական կազմի թուլացմանը: Այս առումով

Մանուկ Արեւյան

շատ վատ անդրադարձաւ խրիմյան Հայրիկի մահից հետո այն ժամանակվա կաթող. տեղակալի հրամանը, որի համաձայն բազմահմուտ գիտնական Գ. Վ. Հովսեփյանը 1908 թ. նոյ. -ի 5-ին ազատվեց խմբագրատեղի պաշտոնից. այդ հրամանագրում ասված էր. «Ի նկատ առեալ, զի «Արարատ» ամսագիր ընդ Ձերով խմբագրությամբ ոչ ծառայէ նպատակի յուրում որպէս կրոնական թերթ, և որպէս պաշտոնական թերթան Ս. Էջմիածնի... արձակեմք զՁեզ ի պաշտօնէ խմբագրության, ի տեղի Ձեր կարգեմք զբարձրապատիվ Տ. Մատթեոս վրդ. Մատթեոսյանց...»²⁴: Սակայն չնայած ամսագրի ժամանակավոր վնասէջքին «Արարատ»-ի շուրջ ստեղծված մեծ խանդավառությունը

հիմնովին կասեցնել հնարավոր չէր: 1909 թ. Մատթեոս Բ կաթ.-ը խմբագիր է նշանակում Հուսիկ արք.-ին: Սակայն շուտով 1911 թ. խմբագիր է նշանակվում Աբել արեղա Արարատցի, իսկ խմբագրական անդամներ են դառնում Մ. Արեղյանը, Գ. Ալթունյանը, Ռ. Արարատցի, Գ. Էդիսյանը: 1913 թ. հանդեսը խմբագրում է Ներսես Վ. Միքայելյանը և իր առաջնորդողով առաջարկում է բոլոր կարող անձանց աշխատակցել: 1913 թ. վերջից մինչև 1915 թ. վերջը Բար. Վ. Աղավելյանի և ապա Տիրայր ծ. վ.-ի կողմից խմբագրվելուց հետո, «Արարատ»-ի վերջին շրջանի խմբագրությունն են վարում Մեսրոպ և Գարեգին եպիսկոպոսները և Գյուտ վարդ.-ը, այս վերջինը, նաև պատասխանատու խմբագրի պաշտոնը: Ծրագրվում էր «Արարատ»-ը հետագայում հրատարակել երկու մասից. Ա. իբրև երկշաբաթաթերթ՝ պաշտոնական, կրոնական և ազգային բաժիններով, Բ. գիտական, հայագիտական եռամսյա հանդես: 1918—1919 թթ. վերջի երկու համարները, որոնք շատ փոքր էին իրենց ծավալով, գրեթե ամբողջությամբ նվիրված էին հայագիտական նյութերին: Վերջին տասնամյակում պատմա-բանասիրական նյութերով հանդես են գալիս Միաբանը, Գ. Վ. Հովսեփյանը, Մես. Վ. Տեր-Մովսիսյանը, Խաչիկ Սամուելյանը, Ստ. Կանայանը, Թ. Ավդալբեկյանը, Մ. Արեղյանը, Հր. Աճառյանը և ուրիշները: Տիրայր Վ.-ը սկսում է հրտ. մոռացված մի հայ երգչի (Ֆրիկի) մասին գրած իր ուսումնասիրությունը, Մ. Վ. Մաքստոյանը լույս է ընծայում Ազուլիսի և շերջակայքի ձեռագրերի ցուցակը, որը ընդգրկում է 37 գրչագրերի նկարագրությունը և որոնց մեծ մասը այժմ կորած է գիտության համար և ինչ որ գիտենք նրանց մասին, այն պարտական ենք «Արարատ»-ին:

Այս շրջանից անհրաժեշտ է հիշատակել նաև 1910 և 1911 թթ. Մեսրոպ եպիսկոպոսի կողմից գրված, հոդվածները Երուսաղեմում պահված Գագիկ թագավորի կամ Կարսի Ավետարանի և Գագիկ թագավորի մանրանկարի մասին, Գար. քահանա Կիրակոսյանի հաղորդումը Նոր Զուղայի մատենադարանի վերաբերյալ, Կ. եպիսկ. Տեր-Մկրտչյանի «Անհայտ մնացած մի հայ մատենագիր ԺԲ դարու», այսինքն Հովհաննեսի որդի Մուշե կրոնավորի 1118 թ. գրած աշխատության մասին կային: Բարձր վրդ. Աղավելյանը ամսագրի 1915—1917 թթ. համարներում հրատարակում է երբեմնի մատենադարանապետ Մանուկ վրդ. Կյումիշյանցի «Պատմությունը» և կամ «Համառոտություն ծննդեան և դիպումնոց Մ. Վ. Ի.

²⁴ «Արարատ», 1908, էջ 959:

Կիմիշխանեցույ» գործը և որը ուշագրավ աղբյուր է հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության համար: Ծառ բեղմնավոր է նաև այս շրջանում Գ. Վրդ. Հովսեփյանի աշխատակցությունը: Այդ թվին են պատկանում նրա «Ջենտազրական նորություններ» հոդվածը, որի մեջ ուշագրավ է Մեծ եղեռնի ընթացքում Վասպուրականից փրկված գրչագրերից՝ Ստեփանոս Սյունեցու և Ռոդֆինեսի անտիպ գործերին վերաբերող հաղորդումները, ինչպես նաև դարձյալ նրա կողմից գրված անվանի տաղերգուներ Գրիգոր Աղթամարցուն և Հովասափ Սեբաստացուն նվիրված ուսումնասիրություններն ու բնագրերի հրատարակումները: «Արարատ»-ի վերջին շրջանում Մեսրոպ Եպիսկոպոսը հրատարակում է նաև արձանագրություններ Տաթևի վանքի և շրջակայքի և Ծառուհի Բագրատունուն վերագրված «Պատմությունը»: Դարձյալ այս շրջանի համարներում առաջին անգամ հանդես են գալիս նորանոր աշխատակիցներ, որոնք ևս մեծ անուն էին թողնելու մեր վերածնվող հայրենիքի գիտական բարձր. շրջանակներում: Վերջին տասնամյակի այդ նոր աշխատակիցներից էին Արսեն Տերտերյանը՝ Հ. Թումանյանի և այլոց մասին գրած իր գրականագիտական հոդվածներով, Գր. Ղափանցյանը՝ «Հնության մի քանի հիշատակարաններ», Աշ. Հովհաննիսյանը՝ «Նոր նյութեր հայ ունիթոսական պատմությունից» և «Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեց» և այլ ուսումնասիրություններով:

Համառոտակի ուրվագծելով «Արարատ» ամսագրի շուրջ կես դար տևող հայագիտական գործունեությունը, անհրաժեշտ է եզրակացնել, որ նա ընդհանրապես կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի հասարակական, եկեղեցական և հայագիտական կյանքում: «Արարատ»-ը անգամ իր բովանդակած կրոնական, բարոյախոսական, քաղաքական, ծիսական, մանկավարժական, հետաքրքրական և այլ բնույթի նյութերով, իբրև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության պաշտոնաթերթ, բավական կլիներ իր արժանի տեղը գրավելու մեր նման տիպի պարբերականների շարքում: Սակայն «Արարատ»-ի արժեքը ավելի քան կրկնապատկվում է, երբ նկատի ենք ունենում հատկապես նրա էջերում պարփակված ձեռագրական հրապարակումներն ու պատմա-բանասիրական բնույթի բազմաթիվ մեծարժեք ուսումնասիրությունները: Նրա էջերում հայագետը կարող է գտնել հայագիտության բազմազան և բազմաբովանդակ բնագավառների, ինչպես նաև տարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող ուշագրավ գործեր:

Թե ինչքան բազմահարուստ և մնայուն արժեք ունի հայագիտական բնագավառը իր մասնաճյուղերով հանդերձ «Արարատ»-ի 50 տարվա հավաքածուում, այդ ցույց կարող է տալ նրա ընդգրկած նյութերի ոչ ամ-

Գարեգին Լևոնյան

բողջական եղող հետազա պարզ թվումն իսկ: Ամենից առաջ նա բովանդակել է հայ ձեռագրագիտության վերաբերող շատ հարուստ նյութեր, որոնք առնչվում են հայ հնագրության, մանրանկարչության, ծածկագրության, գրիչների, ծաղկողների, պատվիրատուների կյանքին, էջմիածնի և Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող ձեռագրատներում գտնվող գրչագրերի նկարագրության և կամ նրանց մասին տրված տեղեկությունների: Նույնպես հրատարակել են նաև պատմական արժեքի բազմաթիվ հիշատակարաններ քաղված մեր գրչագրերից, ինչպես նաև մեր միջնադարյան մատենագիրների անտիպ գործերը, բնագրերը կորած, սակայն հայերեն թաղամասությամբ պահպանված օտար մատենագիրների աշխատություններ, ի դեպ մի շարք

հայ մատենագիրների գործերը հրապարակվել են գիտական համեմատական բնագրով: Լույս տեսած սկզբնաղբյուրների թվումն են նաև մեր միջնադարյան և նոր շրջանի, սակայն մինչ այդ անտիպ եղող, վավերագրերի հրատարակումը, հաճախ ծանոթագրություններով հանդերձ: Դարձյալ նշանակալից երևույթ է նաև ուրարտական սեպան արձանագրությունների հրատարակումը, Հայաստանի տարբեր մասերում ցրված վեմարձանագրությունների լույս ընծայումը: Նյութեր և ուսումնասիրություններ են լույս տեսել հայ ժողովրդի հին, միջին և նոր շրջանի պատմության, հայ եկեղեցու պատմության, հայ հին և նոր գրականության պատմության, հայ գաղթավայրերի պատմության վերաբերյալ: Հրատարակվել են նաև ուշագրավ տվյալներ հայ բանահյուսության, ազգագրության, հայերի և պարթևների, աղվանների, վրացիների, արաբների, թուրքերի, պարսիկների միջև եղող կապերի մասին: Կան նաև պատմա-աշխարհագրական, հայկական վանքերի, հայ աղանդների, հայ թատրոնի, նկարչության, հայ երաժշտության, հայ նշանավոր հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների կյանքին, հայ տպարանների պատմության, հայ լեզվաբանության և բարբառագիտության, հայ փիլիսոփայության, բժշկության և իրավունքի, հայկական դրպրոցների, վարքագրության, հայ միջնադարյան արձակի և չափածոյի վերաբերյալ գրվածքներ, աշուղական և հայ նոր բանաստեղծության նմուշներ և այլ բազմապիսի նյութեր: Մեծ թիվ են կազմում նաև հայագիտական բնույթի բազմաթիվ աշխատությունների մասին գրված ուշագրավ գրախոսությունները ևս, ևս: Ավելորդ չէ նկատել նաև, որ անգամ «Արարատ»-ի «Սինոսի օրագրություն», «Ազգային», «Սուրհանդակ» հյու-գանդյան» և այլ բաժինների մեջ լույս տեսած յուրերև իսկ առատ նյութ են մեզ տալիս հայ ժողովրդի անցնող հարյուր տարիների ընդհանուր պատմության մասին: Այսպիսով «Արարատ»-ը հայագիտության ուսումնասիրության նվիրված ուրույն մի հանրագիտարան է, որը միշտ էլ արժեքավոր է որևիցե բնագավառով զբաղվող գիտական աշխատողի համար:

Մենք խոսեցինք ձեռագրագիտական, ինչպես նաև ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների և նյութերի հրատարակման նշանակության մասին: Խոսել մի առ մի հայագիտության վերոհիշյալ նյութերի մասին և ցույց տալ «Արարատ»-ի մատուցած ծառայությունները, այդ արդեն մեր նպատակներից դուրս է և առանձին սովոր մի մենագրության նյութ կարող է հանդիսանալ,

սակայն այստեղ դարձյալ հարևանցի ցանկանում ենք խոսել նաև հանդեսում հայ գաղթավայրերի պատմության նվիրված էջերի մասին: «Արարատ» ամսագիրը լույս տեսնելով հանդերձ հայրենի հողում, ոչ միայն մեծ տարածում ուներ հայ գաղթավայրերի մեծ մասում, բանի-որ այն ուղարկվում էր և Ռուսաստան ու Հնդկաստան, և Թուրքիա ու Պարսկաստան, և մինչև եվրոպական երկիրները, այլ և իր էջերը նա մեծ սիրով էր տրամադրում այդ վայրերում ապրող հայերի կյանքի արտացոլման հարցերին: «Արարատ»-ը ոչ միայն անդրադառնում էր իր լուրերի բաժնում նրանց առօրյա կյանքին, այլև անգամ հոգվածներ և փաստաթղթեր էր հրատարակում նվիրված նրանց անցյալի պատմությանը: Մի ժամանակ, երբ հայագետները դեռ նոր էին պատրաստվում ուսումնասիրել հայ գաղթավայրերի պատմությունը, «Արարատ»-ում լույս տեսած հոդվածներն ու նյութերը նվիրված էին հաստատանի, Ռումինիայի, Հունգարիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Զավայի և այլ վայրերում ապրող հայերին վերաբերյալ, խոսում են հանդեսի ունեցած համահայկական հետաքրքրությունների մեծ ոլորտի մասին:

Անշուշտ «Արարատ»-ը իր կես դար տևող կյանքում ունեցել է ինչպես իր վերելքի, այնպես էլ իր վայրէջքի ժամանակաշրջանները, սակայն հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ բնորոշը նրա բովանդակ գործունեության ընթացքում եղել է՝ շեշտակի վերելքը: Ամսագրի ձեռք բերած արդյունքները պայմանավորված էին Մայր Աթոռում տիրող հարափոփոխ վիճակով, ինչպես նաև խմբագրապետության կոչված անձանց հրմտությամբ և հնարավորություններով: Սակայն ինչ որ հատկանշական է և էական ամսագրի կյանքում, այդ այն է, որ Ամենայն Հայոց հայրապետության գահակալներից գրեթե բոլորը լինելով հայագիտության հովանավորողներ բացառիկ ուշադրություն և գուրգուրանք են ցուցաբերել դեպի «Արարատ»-ը և նպաստել նրա բովանդակության բարելավմանն ու ձուլացմանը:

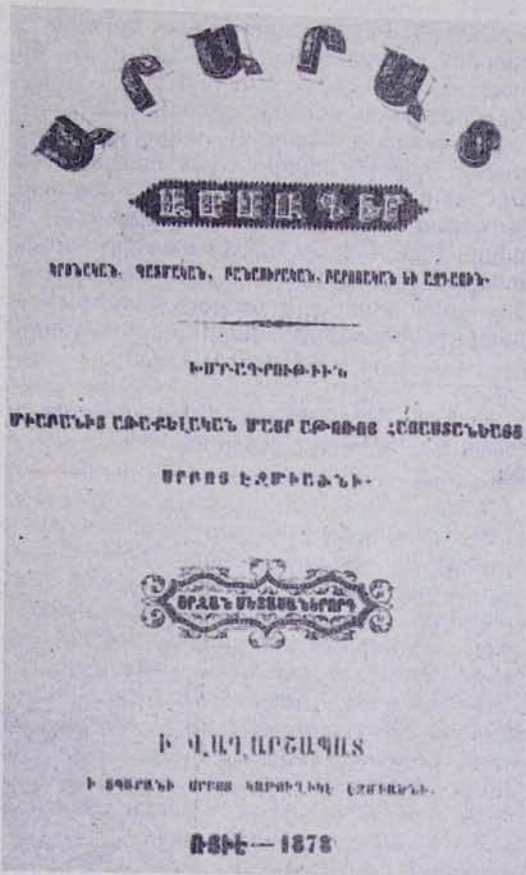
«Արարատ»-ը հանդես գալով այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ դեռևս նոր էր սկսվում լուրջ հետաքրքրություն ցուցաբերել դեպի հայագիտությունը, և ի մասնավորի դեպի մեր պապերի երկնած ձեռագիր գանձերը, նա կարողացավ նորանոր շատ ուժերի համալսմանը իր շուրջը և ստեղծել իր, այսինքն «Արարատ»-ի հատուկ դպրոցը (շկոյան) և կարևոր դեր ստանձնել հայագետների մի ամբողջ հույլ դաստիարակելու գործում: Ահա «Արարատ»-ի շուրջ ստեղծված այդ դպրոցի սաներն էին, որ հաղորդ-

վելով հետգհետե լուսին բացվող մինչ այդ անհայտ մնացած մատենագրական գործերի շնչով և թրծվելով հայ բանասիրության լավագույն ավանդույթներով, իրենք իրենց հերթին կարևոր դեր ստանձնեցին «Արարատ»-ի խմբագրման աշխատանքներում: Նոր կյանք հաղորդելով նրան՝ բարձրացրին ինչպես Մայր Աթոռի, այնպես էլ առհասարակ հայ ժողովրդի հեղինակությունը:

Նշանակալից մի երևույթ է նաև այն, որ մեր մշակույթի մեծամուն երախտավորներից ոմանք, «Արարատ»-ի էջերում են տպագրել իրենց առաջին գործերը և նույնիսկ ամենամանրակշիռ աշխատությունները: Մեծամուն հայագետ Մ. Աբեղյանը իր մեծարժեք և ծավալուն գործերը նվիրված հայկական առասպելներին, խաղերին և հայ գրականությանն պատմությանը առաջին հերթին տպագրել է «Արարատ»-ում: Նշանավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը դեռևս 1898 թ. սկսել է աշխատակցել նրան: Հայ ձեռագրագիտության մեծամուն վաստակավորներից հատկապես Միաքանը, Կ. վ. Տեր-Սկրտչյանը և Գ. վ. Հովսեփյանը իրենց առաջին ուսումնասիրություններից սկսած մինչև հայագիտական իրենց լավագույն գործերից շատերը հրատարակվել են «Արարատ»-ում: Մեր նշանավոր գիտնականներից Հ. Մանանդյանը, Ար. Տերտերյանը, Գր. Ղափանցյանը, Թ. Ավդալբեկյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Եր. Տեր-Մինասյանը և ուրիշները իրենց առաջին հայագիտական գործերը, ինչպես նշեցինք, դարձյալ սկսել են լույս ընծայել «Արարատ»-ում: Մյուս կարևոր երևույթը, որը ցանկանում ենք մատնանշել, այդ այն է, որ «Արարատ»-ում տպագրվել են հոդվածներից ավելի նաև գրքեր, այսինքն ծավալուն ուսումնասիրություններ, որոնք միաժամանակ լույս են տեսել նաև հատորներով: Այդպիսիք են Աբել եպ. Մխիթարյանի, Ս. վ. Ամատունու, Միաքանի, Կ. վ. Տեր-Մկրտչյանի, Գ. վ. Հովսեփյանի, Մ. Աբեղյանի, Հ. Մանանդյանի, Հր. Աճառյանի, Աշ. Հովհաննիսյանի և շատ շատերի հատորներն ու գրքույկները, որոնք այժմ կարևոր տեղ են գրավել հայագիտական մեր գրադարաններում:

«Արարատ»-ը իր շուրջ համախմբած մեծամուն գիտնականներով իր ժամանակին հանդիսացել է նաև մեր գիտության ուրույն կանառ (ակադեմիկան): Այստեղից էլ բնավ պատահական երևույթ չպետք է համարել այն հանգամանքը, որ վերածնվող մեր հայրենիքի նորաստեղծ պետ. համալսարանում, ինչպես նաև գիտությունների կանառում հրավիրված դասախոսների և անդամների շարքում առաջին հերթին տեղ

են գրավել նաև «Արարատ»-ի շուրջ երբեմն համախմբված գիտնականներից ոմանք: «Արարատ»-ը իր պատմա-բանասիրական բնույթի և մնայուն արժեք ունեցող ուսումնասիրություններով և բնագրերի հրապարակումներով մեծ համակրանք է վայելել ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյանը իր «Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» աշխատության մեջ

«Արարատ»-ի 1878 թ. տիտղոսաթերթը

նշում է, որ «Արարատ»-ի հանդես գալը «Մի շատ անհրաժեշտ բան էր»²⁵: Մաղաքիս արք. Օրմանյանը գնահատում էր նրա բովանդակությունը և նշում, որ իր ուսումնասիրությունների ընթացքում օգտագործել է նաև «Արարատ»-ի նյութերը²⁶: Վենետիկի Մխիթարյաններից հայտնի բանասեր Հ. Մկրտիչ Պոստոլյանը «Արարատ»-ի մասին

²⁵ Մ. Աբեղյան, նշված աշխատությունը, էջ 55:

²⁶ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Գ. հատոր, Երուսաղեմ, 1927, էջ 4248:

գրել է, որ նա ունեցել է փայլուն շրջաններ և կարող միաբանների ուսումնասիրությանը է նվիրել իր էջերը: Նա իր մատենագիտական աշխատության մեջ բազմաթիվ էջեր է նվիրել այնտեղ լույս տեսած արժեքավոր ուսումնասիրություններին²⁷: «Բազմավեպ»-ի, «Հանդես ամսօրեայ»-ի, «Բանասեր»-ի և այլ հայագիտական հանդեսների էջերում լույս են տեսել բազմաթիվ դրական գրախոսություններ նվիրված «Արարատ»-ում լույս տեսած հայագիտական ուսումնասիրություններին: Ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ տարբեր հանդեսներում հաճախ լույս են տեսել նաև «Արարատ»-ի լավագույն նյութերը ընդգրկող մատենագիտություններ:

«Արարատ»-ի հարուստ ավանդույթները կարևոր օրինակ հանդիսացան հետագայում լույս տեսնող մեր հանդեսների համար: «Արարատ»-ի լավագույն ծառանգորդն է այսօր Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրը, որի հրատարակման 25 տարին լրանում է հաջորդ տարի: «Էջմիածին» ամսագիրը վայելելով Ամենայն

Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի բարձր հովանավորությունը, ինչպես նաև Ն. Ս. Օ. մշտական սերն ու համակրանքը, աշխատում է հնարավորության սահմաններում իր լույսն ածել նաև հայագիտության գործում և ջանում է լինել իր մեծ նախորդի՝ «Արարատ»-ի լավագույն հաջորդը նաև հայագիտության ապարեզում:

Թեև հարյուր տարի է անցնում այսօր «Արարատ»-ի հիմնադրումից, սակայն նա իր բովանդակությամբ իբրև հայագիտության անսպառ գանձարան միշտ թարմ է մնում: «Արարատ»-ի կողմից հայ բանասիրությանը մատուցված մեծ ծառայությունները իրավամբ նրան դասում են համահայկական չափանիշով մեր ամենանշանավոր հայագիտական պարբերականների շարքում: «Արարատ»-ը այսօր էլ վայելում է հայագետների վստահությունը: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս նրան են դիմում և ապագայում դարձյալ նրան են դիմելու հայագիտությամբ զբաղվող մեր աճող նորակոր սերունդները:

Ահա այս բոլորի մեջ է կայանում Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» հանդեսի ունեցած պատմական նշանակությունը և նրա կողմից վաստակված անթափանչ փառքի գերագույն իմաստը:

²⁷ Լ. Մ. Վ. Պոտոյան, Հայ մամուլը տասնամյակ տարում մեջ 1894—1909, Վենետիկ, 1909, էջ 199—225:

